

Az „Ó-magyar Mária-siralom“ betűjének értelmére vezérlő kalauz.

(Folytatás.)

Az Ó-magyar Mária-siralomhoz magyarázó jegyzetek.

Volek (I)

Volék a mai *valék* eredetibb alakja. A *vol-* tö van meg a *vol-nék*, *vol-tam* igealakban. A XV., XVI. században még *vol-ni* (esse) és *val-ván* (=lévén) alak is volt. A *vagyok* alak *-l-* > *-ly-* > *-gy-* hangfejlődés eredménye. Ezt a megállapításomat elfogadta Horger s Horger után Klemm is, Klemm után Gombocz is. (L. Mészöly: NNy. I: 376—7. NyK. XLVIII: 60—62 — 1931-ik évf.) A *vol-* ~ *val-* finnugor eredetű igető, tehát megfelelő hangalakban megvolt már a finnugor alapnyelvben is, abban a négyezer évvel ezelőtt élt nyelvben, mely közös ősiük volt a ma élő finnugor nyelveknek, t. i. a magyar, vogul, osztyák, zürjén, vottyák, cseremis, mordvin, finn, lapp nyelvnek. A magyar *vol-* ~ *val-* igetőnek megfelelője az osztyákban *wol-*, a vogulban *âl-*, a finnben *ol-*. A *vol-* szókezdő *v-* hangja a magyar nyelv csángó dialectusában is elveszett: ott a *voltam* alakból *óltam* lett.

syrolm (I)

A mai *siralom* eredetibb alakja: *sirolm*. A *sír* ige finnugor eredetű, vogul megfelelője: *sjer-*, mordvin megfelelője: *szjējərj-*. A *sír* egy ősmagyar (azaz nyelvemlékeink előtti) *sijr alakból úgy vonódott össze, mint a *néz* ~ *niz* egy ősmagyar *nejē-z* alakból (~mordvin: *njeje-*). Az *-alom*, *-elēm* képző az ó-magyar nyelvben, azaz a magyar nyelvtörténetnek XI—XIII. századi korszakában még *-olmu*, *-elmū* volt: Béla király jegyzője úgy mondta még, hogy *szereľmū*, nem pedig: *szereľēm*. A *hotolmu (=hatalom), *sirolmu (=siralom), *szereľmū* (=szerelem) alakok rövid *-u*, *-ū* véghangzója a XIII. század végéig elveszett s így lettek a *hotolm-*, *sirolm-*, *szereľm-*féle alakok (a Halotti Beszédben még *hotolm* van.) A *hotolm-*ből, *sirolm-*ből később *o* > *a* hangváltozással *hatalm*, *siralm* lett; ilyen alakok gyakoriak még a XVI. században. A *hatalm-*, *siralm-*, *szereľm-*féle alakokból lettek végül a ma meglévő *hatalom*, *siralom*, *szereľēm* alakok.

Az *-alom*, *-elēm* képző hangfejlődése tehát ez volt: *-olmu*, *-elmu* > *-olm*, *-elm* > *-alm*, *-elm* > *-alom*, *-elēm*.

thudothlon

Az ó-magyar *tudotlon* alakból lett *o* > *a* hangváltozással *tudatlan*. A *tud* finnugor eredetű; megfelelője a vottyákban *tod-*, a finnben *tunt(e)-*. A finn szavak *-nt-* hangkapcsolatának a magyarban *-d-* a szabályos megfelelője, például: m. *ad* ~ f. *ant(a)-*; m. *lúd* ~ vog. *lunt* ~ f. *lint(u)* (=madár). *Sirolm-tudotlon* má így hangzanék: *siralom-tudatlan*; ez olyan tárgyas összetétel, mint pl. *írás-tudó* és *írás-tudatlan*. Minden finnugor nyelvben, a magyarban is, eredetileg ragtalan volt a tárgy. Amelyik finnugor nyelv a tárgy részlegēs voltát jelölte, az e célra helyhatározóragot alkalmazott; ha pedig valamelyik finnugor nyelv a tárgy határozott voltát akarta jelölni, ezt személyraggal tette. (Mészöly: Az ikés ragozás, NyK. LI: 5.) Ragtalan a magyar tárgy ezekben a kifejezésekben is: *fa-vágó*, *világ-látott*, *háztűz-nézni*, *kalap-levéve*, *fölemelem a karom*, *fölemeled a karod*. A régi nyelvben gyakoribb volt a ragtalan tárgy, mint a maiban. Például: „én anyámnak *emlője* szopó atyámfia’ (XVI. sz. elején); „az *hiti* megszegelt emberek’ (XVI. sz.); „minkét minden *gonoszság* tenni bocsát’ (XVI. sz. el.); *ajtó*k betéve menvén bé a templomban’ (XVII. sz.); *ajtó* berekesztvén imádjad atyádat’ (XVI. sz. el.). (Simonyi: TMNy. 646.) A magyar *-t* tárgyrag eredetileg helyhatározórag volt (Vö. „Kolozsvárt élek’), részleges tárgy jele volt (vö. „kenyeret eszem’ ~ „kenyérben eszem’ ~ *kenyérből* eszem’ ∞ „je mange du pain’); a finn *-n* tárgyrag eredetileg azonos a *-ni* < **-mi* első személyraggal; ugyanavval azonos a némely finnugor nyelvbéli *-m* tárgyrag is. A magyar *tibnetek* eredetileg helyhatározó, ilyenkép részleges tárgyul is szolgál a XVI., XVII. században is, de már teljes tárgy is a XIII. századi Halotti Beszédben („tübnetük“... t. i. iktasson az Úr övéi közé = iktasson az Úr övéi közé *benneteket* (t. i. mindnyájatokat) (Mészöly: A HB. tárgyas elb. mult alakjai 140—1.)

syrolmol (1-2)

Az *-alom*, *-elēm* képző hangfejlődésével azonos az *álm* és *három* szőé is: *szerelmü* (Béla jegyz.), *hotolmu, *álm* (Béla jegyz.), *chármu*, *hármu* (XII. sz. OkISz.) > *szerelm*, *hotolm*, *hatalm*, *álm*, *hárm > *szerelēm*, *hatalom*, *álm*, *három*.

A *-val*, *-vel* rag még ugor korbéli, vagyis megvolt már a magyar, vogul, osztyák nyelv közös alapnyelvében, az úgynevezett ugor alapnyelvben, de akkor még egy egyszerű mássalhangzóból állott, némely ugor nyelvjárásban *-t-* hangból, némelyben pedig ama *-t-* hangból lett *-l-* hangból. A *-val*, *-vel* ragban a *-v-* hang csak a magyar nyelv külön életében fejlődött ki; legrégibb nyelvemlékeinkben még *-v-* nélkül járul szótőveinkhez a *-val*, *-vel*: *hálálálál* (HB. XIII. sz.), *fial* (=fi-val, Kő-

nigsb. Tör. XIV. sz.), *kináál*, *fiáál* (ÓMS. XIII. sz.) stb. Így *-v-* nélkül van a *-val*, *-vel* rag megfelelője a vogulban és osztyákban is. Mikor a magyar *chármu* és *álmu* szóhoz az ó-magyar nyelvben hozzájárult az *-l* rag, lettek ilyen alakok: *chármul* (HB.), **álmul*. Mint a *mugá-ból* (HB) lett *u > o > a* hangváltozással a *moga > maga*, úgy lett az **álmul-ból* **álmol > álmal* (XV., XVI. sz.); ez azt jelentette, hogy 'áloommal'. Ennek a régi magyar *álmal*-nak megfelelője a vogulban *álmél*, ez is azt jelenti, hogy 'áloommal'. (Szinyeyi, Melich, Zsiraj és Fuchs szerint a 'cum somno', 'mit Traum' jelentésű régi magyar *álmal* nem a vele teljesen azonos jelentésű vogul *álmél* alak megfelelője. Szinyeyiek szerint a régi *álmal* is olyan szerkezetű, amilyen a vogulban egy *ülém-wághl*-féle alak volna, melyben *wághl*-nak eredetibb jelentése: 'erővel'. Fuchs szerint a régi *álmal* suffixuma azonos a nyelvjárási *-val*, *-vel* igenévképzővel.) A régi magyar *chármul*-nak a vogulban *chúrmél* felel meg s ez nem csak azt jelentheti ott, hogy 'hárommal', hanem azt is, hogy 'háromszor'; így a HB-ben is a *chármul* azt jelenti, hogy 'háromszor'. Mikor még nem fejlődött ki a magyarban a *három*, *álm*, *hatalom*, *siralom* nominativus, addig azt sem mondhatták, hogy *hárommal*, *áloommal*, *hatalommal*, *siralommal*. Az *álm*, *siralin* nominativus idejében úgy beszéltek, hogy *álmal* 'cum somno', 'mit Traum' (DöbrC. 239.), *siralmal* 'cum fletu', 'mit Weinen' (PeerC. 29, GömC. 24, NagyszC. 146.), a *sírolm* nominativus idejében pedig így mondták: *sírolmol*. Az ÓMS. *sírolmol* alakja tehát az obi-ugor nyelvek (vogul és osztyák) szerint és nyelvemlékeink bizonyossága szerint a mai *siralommal* alaknak eredetibb megfelelője. Ezért is helytelen a Pais-Horváth-féle kiadásnak az a fölfogása, mely az ÓMS. *syrolmol* szavában ablativus-causativusi ragot lát instrumentalis helyett. (Vö. Pais: MNy. XXVIII: 47, 307; Mészöly: Der gemeinsame Ursprung der instrum.-komit.-suffixe ung. *-val*, *-vel*, wog. *-l* und *-östj*. *-at*. FUF.)

sepedyk (2)

A *sēpēdik* szóra a következő sorban ráütő *epedēk* mutatja, hogy a *sēpēdik* első személyű állítmány, ma úgy mondanánk, hogy *sepedēk*. A szóvégi *-ik > -ēk* változás gyakori. Az ugor eredetű *lélēk* (alapszava finnugor!) a HB-ben még *lélitk*; a szláv eredetű *érsik-ből érsēk* lett, a többes harmadik *-ők* birtokos személyrag *ēk-ből*, az meg *-ik-ből* lett: 'az ő *kezik > kezēk > kezők*'.

A régi és mai magyar nyelvben megfigyelhető egy szókezdő, illetőleg suffixum-kezdő *s- ~ sz-* hangváltakozás. A 'sündisznó' jelentésű *sül*-nek megvan régi *szül ~ szöl* változata, a 'jószág' eredetileg azt jelentette, amit a vele azonos szerkezetű *jóság*, a HB. *uruszág* szava, melyből az *ország* lett, azonos az *uraság* szóval, a *szép-* hangutánzó igetőnek pedig van *sēp-* válto-

zata, s így van *szépélég* és *sepelég* tájszavunk s a *szépég* köznyelvi szó mellett *séppég* hangutánzó tájszó. A szintén hangutánzó *tapp- ~ tap-* töből van *tappog* és *tapod*; így volt a *szépég* és *séppég* mellett *sépéd* — ez az ige van az ÓMS. *sépédik* első személyű állítmányában.

Ugyanabból a hangutánzó töből más-más képzővel idő folytán más-más jelentésű szó fejlődhet jelentésmegoszlás által. A *pöf-* hangutánzó töből a *-g* képzővel származott *pöfög* (pl. a forrásban lévő kása) még hangot utánoz, de a vele egy töből ugyan, de *-d* képzővel lett *pöfed ~ pöffed* már csak igen-igen lassúdad mozgást jelöl, mely a testen való dudorodás keletkezésében áll, aminthogy dudorodások keletkeznek a forrástól a kása vagy szilvalekvár színén *pöfögés* közben. A szintén *pöf-* töből származott *pöfeszkedik ~ pöffeszkedik* pedig már nem is testi, hanem lelki jelenség elnevezése. Hogy azonban a *pöffeszkedik* is valamikor épolý hangutánzó értékben is élt, mint ma is még a *pöfög*, ezt mutatja az, hogy némely nyelvjárásban a *pöffeszkedik* helyett is mondják azt, hogy *pöfög* (MTSz.), a lelki élet abstract jelenségére érve. Természetes tehát, hogy a *szép- ~ söp-* hangutánzó töből származhatott *-g* képzővel, sírdogál' jelentésű *szépég* és 'sopánkodik' jelentésű *szépélég, söpélég* (MTSz) s végül 'süpped' jelentésű *sepped* (MTSz) is. Ez a *seped* tehát már szintén valami lassú mozgást jelöl (lefelé, befelé irányulót), mint a *pöffed* is (fölfelé, kifelé irányulót); de valamint a *pöffed*-nek is más volt eredeti, fő jelentése, úgy más volt, szintén hangot utánzó volt a *seped ~ soped ~ söpéd* jelentése is.

A hangutánzó szók értéke azonban hangot utánzó voltukon belül is változhat, tudniillik idő teltével más-másféle hangot jölölhetnek. Például a hangutánzó *patt-*ból származott *pattan* szót manapság kisebb zörejekre mondjuk, nem alkalmazzuk az ágyú dörgésére, kevesellenénk a hangérezkeltetést, ha azt hallanánk, hogy: az ágyú *pattan*. Régebben azonban az ágyú n a k nem dörgés-éröl, hanem *pattanás*-áröl beszéltek, ezért volt a tüzes ágyúnak is régi neve *pattantyú*, a tüzeré meg *pattantyús*. A m e n n y k ö is *pattant* régen (NySz).

Az ÓMS. *sépéd* igéjére való nézve meg kell tehát vizsgálnunk először is azt, hogy a *söp-* tö *szép-* változatából való *szépég*, mint kétségtelen hangutánzó eredetű, milyen hangot, illetölég milyen hanggal járó cselekvést jelölt a középkori magyar vallási irodalom nyelvében.

A *szépég* jelentése ma az, amit Czuczor-Fogarasiék így határoznak meg: „Félelem vagy rettegés miatt fogait szívja. *Szepeg a gyermek, midön a veréstöl fél.*“ A Magyar Tájszótárban is olvashatjuk mai jelentését: „*szépég, szepeg, szipég, zöpög* = ,szipákolva sír, szippogva pítýereg, csendes szippogással z o k o g.“

Régi vallási irodalmunk nyelvében azonban nem mai értelmű píttyergést, nem csöndes, hanem erős, hangos sírást jelentett a *szépég*. A CI. zsoltár 6. versében a latin *gemitus*-t Arndt német bibliafordítása „lautes Seufzen“-nek fordítja, az 1508-i DöbrC. (179) pedig magyarra *szöpögés*-nek. Rí, ordít, kiált az, aki *szépég*: „Igén gyötrettem és igen aláztattam, én szívemnek *szépégésétől* ugyan *rívok* vala“ (DöbrC. 90); „Szent Damankos... gyakorta kedég az ő szívének *szöpögésétől* az ő imádsági között *ordécht* vala“ (1517: DomC. 19); „Miérettünk kiált és esedezik *megmondhatatlan szöpögéssel*“ (1591: Pécsi Lukács: Sz. Ágoston C. 4).

Ha tovább kutatunk azokban az irodalmi emlékekben, melyeket az ÖMS. stylusának megértésére tanulmányoznunk kell, akkor azt tapasztaljuk, hogy ama bibliai stylusú vallási művekben a *sír* és *szépég*, *sírás* és *szépégés* kapcsolata igen gyakori; ez pedig mutatja az ÖMS.-beli *sírolmol* és *sépédik* kapcsolatának stylusszerűségét és megvilágítja a *sépéd* eredetibb, régi jelentését.

Judic. XIV: 16: „Quae fundebat apud eum lacrimas“ ~ Naponkéd azért *síránkozik* és *szépég* vala ő urának élétté“ (1519: JordC. 340); Luc. XXIII: 27: Sequebatur autem illum multa turba populi et mulierum, quae plangebant et lamentabantur eum ~ „Mégyén vala kedég utánna népek nagy soksága és asszonyembérnek, kik *síratyák* vala és szepegik vala ütét“ (1508: DöbrC. 462); Joh. XVI: 20: Amen, amen dico vobis, quia plorabitis et flebitis vos, mundus autem gaudebit ~ „Bizony, bizony, mondom nékték, mert ti *sírtok* és *szépégték*, világ kedég vígad“ (DöbrC. 328) ~ „*Sírtok* és *szépégték* ti, de a világ örvendéz“ (1571—80: Telegdi Miklós: Ev. II: 3);— „Ézt hallván Szent Antal nagy fohászokodást tön és *sírással*, *szépégéssel* kéri vala ötét“ (XVI. sz. el. PeerC. 88); Szent Margit asszon elterjeszti vala ömagát az földre és nagy *síralmakkal*, *szöpégésekkel* várja vala Krisztusnak szent testét“ (1510: MargL. 70); Mikor hallod mondani, hogy Jézus az zsidóktól tartatik vala, és tahát jöven mikoron ötét látandod nagy keserűséggel kötözvén, essél le öelötte *sírván* és *szépégvén*“ (1529—31: ÉrsC. 40); „De imé Urunk Jézusnak képe öréa háttal fordúla, kin annál inkább elkiserédék, kezde nagy felszóval könyörögni, nagy keserű ohajással, *sírással*, *szöpögéssel* (ÉrsC. 546); „Szükség *sírni* és *szöpögni* afféle léleknek (1591: Pécsi: Sz. Ágost. 60); „Minémő ájtatossággal, minémő *síralmakkal* és menyé nagy *szöpégésekkel*, *soklásokkal* mondák még az megkeserödött fráterek az rékommendációt“ (1517: Ráskai Lea: Sz. Dom. 145).

Láthatjuk, hogy középkori vallási irodalmunk stylusa a buzgó, hangos sírást úgy festi, hogy a *sír* ígéhez vagy származékaihoz, a *sírás*, *síralom* főnévhez, hozzákapcsolja a *szépég* ígét vagy névszói származékát, a *szépégés*-t. Ha tehát XIII. szá-

zadi Mária-síralomban az „anxia“ Szüzanyának „planctus“-át úgy akarja magyarítani az átdolgozó, hogy a ‚síralommal‘ jelentésű szóhoz még azt is odateszi, hogy *sépédik*, akkor ez a *sépéd* ige csakis olyan ige lehet, mely a *sépélég*-gel és *szépég*-gel egy hangutánzó szócsaládba tartozik, jelentése pedig a *szépég* középkori jelentése szerint valami hangosabb sírás.

Hogy pedig a hangos sírásnak mely elemeit akarja érzékelletni az ÓMS. szerzője a *sépéd* igével, ezt a *szépég* középkori jelentésén kívül megvilágítja az is, hogy a codex-másoló és átdolgozó Ráskai Lea a *síralom*-mal összefogott *szépégés*-t megével is megtoldja: „soklás“ (SzDom. 45). E szerint „soklás“-féle sírást jelöl az ÓMS-ban a *sépéd*. A *soklás* pedig származására nézve a *csuklás* hangváltozata, tehát a régi *szépég* és *sépéd* csukladozó sírást jelent, hangos zokogást. A *soklás* hangutánzó *sok*-alapszavának olyan z-s változata a *zokog* *zok*-alapszava, mint a *szöpög*-ének a *zöp*-a nyelvjárási *zöpög*-ben (MTSz).

Sírolmol *sépédik* tehát ezt jelenti: ‚síralommal zokogok‘.

A szavaknak nemcsak jelentésük van, hanem hangulatuk is, stylusértékük is. Ma, a mi korunkban a *szépég*-nek van valami kedélyes, kicsinylő, a szepegőnek szepegését nem komolyan vevő hangulata. Ilyen nem komoly hangulatú ma a *pitgyérég* szó is. Ilyen az *elszontyorodik* is. Ezeknek azonban a középkorban még megvolt komoly, sőt komor, gyászos, fájdalmas hangulatuk. A XV.—XVII. század bibliai nyelvében még azt is olvashatjuk, hogy üdvözítőnknek „kemény beszéd“-ére a tanítványok „megszontyorodának“ (ÉrdyC. 431) s a töredelmes bűnbánók „pitgyereg“-nek (ÉrdyC. 673). Sem a régi *szépég*-nek, sem az ÓMS. *sépéd* igéjének nem az a stylusértéke, mint a mai *szépég*-nek.

Négyesy a *seped*-et hajlandó „séped“-nek olvasni és „sápad“-nak érteni, másik szavában meg „sopánkodik“-nak magyarázni. Egyik föltevést sem támogatja sem a nyelvtörténet, sem a stylus-történet. A Pais-Horváth-féle kiadás szerint szintén kétféle értelmezés lehetséges. Egyik az, hogy: „síralomtól süppedek“; ez a kép azonban, hogy valaki süpped a síralomtól (mibe?), még mai nyelvünkben is különös volna, annál inkább a régi vallási irodalom hagyományos stylusában. Pais-Horváth másik értelmezése az, hogy „síralomban elmerülök“; ez a kép már beleillenek úgy általában (nem éppen az ÓMS.-ra értve) nemcsak mai, hanem régi irodalmunk nyelvébe is, de viszont a *sírolmol* határozót, akár ablativus az, mint Pais-Horváth véli, akár instrumentális, mint én tartom, inessivusnak (síralomban) vagy illativusnak (síralomba) fogni föl ellenkezik a nyelvtörténettel, illetőleg a nyelvtannal. A *sírolmol* nem lehet „síralomban“, tehát a *syrolmol* *sepedik* nem lehet: „síralomban elmerülök“.